

کتاب خارجی

نسخه‌های خطی مؤسسه اسماعیلیه و دیگر نسخه‌های عربی در مؤسسه مطالعات اسماعیلی

O راضیه یوسفی نیا

کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع رسانی کتابخانه مجلس شورای اسلامی

دلپاکورتس، نسخ خطی عربی اسماعیلیه و دیگران: فهرست توصیفی نسخ خطی
موجود در کتابخانه مؤسسه مطالعات اسماعیلیه، انگلیس، لندن: تاوریس، ۲۰۰۰ م،
xviii+۱۷۰ ص، شابک: ۳-۴۳۳-۰۶۴-۸۶-۱

اسماعیلیه یکی از مهمترین فرق شیعه است که پس از اثنی عشریه بیشترین تعداد پیروان را در میان شیعیان جهان دارد. اسماعیلیان در طول تاریخ دوازده قرنی خود به شاخه‌های متعددی تقسیم شده و اغلب به صورت گروه‌های پراکنده با زبانها و نژادهای متفاوت در کشورهای مختلف آسیایی، اروپایی، آفریقایی و امریکای شمالی زیسته‌اند.

اسماعیلیان در طول تاریخشان بدلیل آزار و اذیت‌هایی که از طرف دیگر مسلمانان دیده‌اند مجبور به تقیه بوده‌اند. از اینرو آثار مکتوب خود را بصورت مخفیانه در مجموعه‌های خصوصی و دور از دسترس غیراسماعیلیان نگهداری کرده‌اند. بدین دلیل، تا چند دهه قبل عقاید اسماعیلیه براساس دروغ‌پردازیهای دشمنانشان که اغلب از نویسندگان اهل سنت بودند و با پخش اتهامات و جعلیات ضداسماعیلی تدریجاً افسانه سیاهی درباره اسماعیلیه خلق کردند و همچنین افسانه‌های پرداخته شده توسط صلیبیون و وقایع‌نگاران اروپایی، مورد مطالعه و قضاوت قرار می‌گرفت. وضع نابسامان

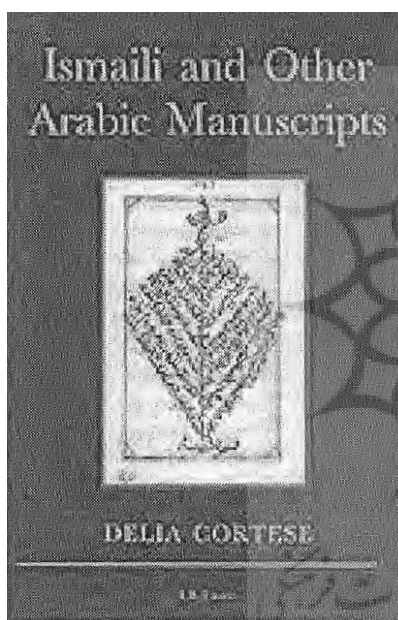
Ismaili and other Arabic Manuscripts

A Descriptive Catalogue of Manuscripts
in the Library of
The Institute of Ismaili Studies

DELIA CORTESE

۴۸۲۳۳

I. B. Tauris
LONDON • NEW YORK
in association with
The Institute of Ismaili Studies
LONDON

وضع نابسامان مطالعات اسماعیلی تا دهه ۱۹۳۰ م همچنان ادامه یافت. از این به بعد با دسترسی به تعداد زیادی از نسخه‌های خطی اسماعیلی به زبان عربی و فارسی که با سماجت در طول سالیان از کتابخانه‌های اسماعیلیان فاطمی در مصر و مجموعه‌هایی از کتابهای قلعه الموت و دیگر قلعه‌های اسماعیلیان نزاری در ایران و سوریه که در خطر انهدام بودند گردآوری شد، تغییرات بنیادی در مطالعات شاخه اسماعیلی رخ داد

برای مدت چهل سال بهترین ماخذ برای محققان کیش اسماعیلی باقی ماند. بسیاری از عناوینی که در این کتابشناسی توصیف شده به خصوص در شاخه اسماعیلیان نزاری شامل کتابهایی است که توسط خود وی کشف شده است. ایوانف دومین ویرایش کتابشناسی اسماعیلی^۴ خود را در سال ۱۹۶۳ م منتشر ساخت. تا این زمان کتابهای بیشتری از آثار و منابع خطی اسماعیلی که در کتابخانه‌های خصوصی در یمن و سوریه و افغانستان و تاجیکستان و پاکستان و هند نگهداری شده بودند، شناخته شده بود. تنها بعد از سال ۱۹۷۷ م که پوناوالا،^۵ محقق اسماعیلی هندی با انتشار کتابشناسی ادبیات اسماعیلی^۶ خود که در آن به بسیاری از مجموعه‌های خطی خصوصی که در نزد اسماعیلیان هندی بود اشاره شده است و حدود ۱۳۰۰ عنوان کتاب از بیش از ۲۰۰ نویسنده اسماعیلی را توصیف می‌کند، تا حدی از اهمیت بررسی کتابشناسی ایوانف کاسته شد. گذشته از مطالعاتی که توسط پیشگامانی چون ایوانف و تعدادی از دانشمندان اسماعیلی صورت گرفت، امروز آثار متعددی از تصحیح متون اسماعیلی به

مطالعات اسماعیلی تا دهه ۱۹۳۰ م همچنان ادامه یافت. از این به بعد با دسترسی به تعداد زیادی از نسخه‌های خطی اسماعیلی به زبان عربی و فارسی که با سماجت در طول سالیان از کتابخانه‌های اسماعیلیان فاطمی در مصر و مجموعه‌هایی از کتابهای قلعه الموت و دیگر قلعه‌های اسماعیلیان نزاری در ایران و سوریه که در خطر انهدام بودند گردآوری شد، تغییرات بنیادی در مطالعات شاخه اسماعیلی رخ داد. در دهه‌های آغازین قرن بیستم نیز منابع بیشتری که تا آن زمان در مجموعه‌های خصوصی اسماعیلیان در یمن و آسیای مرکزی حفظ شده بود، در دسترس کتابخانه‌ها و محققان قرار گرفت.^۱ ولادیمیر ایوانف^۲ (۱۸۸۶-۱۹۷۰ م) از اولین محققان غربی است که با برقراری ارتباط دوستانه با اسماعیلیان توانست رابطه صمیمانه‌ای با آنان برقرار نموده و به پژوهش در حوزه اسماعیلیه بپردازد. وی اثر سترگ خود را که شامل کتابشناختی ادبیات اسماعیلی^۳ همراه با زندگینامه مؤلفان این آثار بود به چاپ رساند. در این فهرست به ۷۰۰ عنوان مستقل در زمینه آثار اسماعیلیه اشاره شده است. این کتاب در دو ویرایش خود،

شیوه‌های علمی تهیه و چاپ شده است و زمینه را برای تحقیقات بیشتر و کاملتر فراهم می‌آورد.

مؤسسه مطالعات اسماعیلی، در لندن به سال ۱۹۷۷ م توسط آقاخان، چهل و نهمین امام اسماعیلیان نزاری با هدف تحقیق و آموزش در مورد اسلام، با تاکید بر شیعه به شکل اعم و طریقه اسماعیلی آن به شکل اخص و درکی بهتر از رابطه آنها با یکدیگر و با سایر ادیان و جوامع، آغاز بکار نمود. کتابخانه این مؤسسه در سال ۱۹۷۹ م تاسیس شد. مجموعه گردآوری شده

در کتابخانه حدود ۲۵۰۰۰ کتاب را دربرمی‌گیرد، که شامل مواد چاپ شده، نسخه‌های خطی و مواد سمعی - بصری می‌باشد. نسخه‌های خطی این کتابخانه که مهمترین مجموعه نسخ خطی اسماعیلیان را در غرب و شاید در جهان در خود جای داده است

بسیار نفیس بوده، از اینرو با روشهای خاصی نگهداری و حفاظت می‌شود. همچنین مرکز پژوهشهای علمی و انتشارات این مؤسسه، تسهیلات لازم را برای انتشارات و کارهای تحقیقاتی و پژوهشهای جدید و ابتکاری در حوزه اسماعیلیه برای اساتید داخلی و خارجی فراهم می‌سازد. دکتر دلپا کورتس^۷ از محققانی است که دکتری خود را در زمینه مطالعات اسلامی از مدرسه مطالعات شرقی و افریقایی دانشگاه لندن (SOAS) دریافت کرده و هم‌اکنون فهرستی از نسخه‌های خطی عربی و اسماعیلی را که در کتابخانه مؤسسه مطالعات اسماعیلی است، منتشر کرده است.

این کتاب در حقیقت سومین سری از فهرستهای این مؤسسه است. دو فهرست قبلی بوسیله آدام گاسک^۸ تهیه شد که به ترتیب ۱۶۷ و ۲۵۵ نسخه خطی عربی اسماعیلی و غیراسماعیلی را در کتاب خود^۹ توصیف کرده است. تاکید گاسک در فهرست نویسی بر جنبه‌های تکنیکی و سایر ویژگی‌های ظاهری کتاب است، از جمله پرداختن به جزئیات کاغذ و جوهر و غیره، اما شیوه دکتر کورتس در فهرست نویسی کاملاً متفاوت است. کورتس علاوه بر جزئیات فیزیکی نسخه، به مندرجات متن نیز توجه ویژه دارد و

اطلاعات سرگذشتنامه‌ای، کتابشناسی و تاریخی از نسخه و مؤلف آن در اختیار

می‌گذارد. همچنین کورتس ذیل هر مدخل به سایر نسخه‌های مشابه در کتابخانه مؤسسه مطالعات اسماعیلی و لیست فهرستهای دیگر کتابخانه‌ها ارجاع می‌دهد. چنانچه نسخه، چاپ، ترجمه و یا تصحیح شده باشد نیز ذیل مدخل اشاره می‌شود.

این کتاب شامل بخش مقدمه، سیاست‌گذاری، اختصارات، ۱۸۸ نسخه خطی و نمایه است. نسخه‌های خطی به دو بخش تقسیم شده است. بخش اول شامل نسخه‌های خطی اسماعیلی (ص ۱-۱۷۸) است. که خود به سه شکل مرتب شده است: ۱) آثار نویسندگان فردی (۲) و بخش دوم نسخه‌های خطی که نویسندگانشان ناشناخته است (۳) مجموعه‌ها. بخش دوم (ص. ۱۷۹-۱۸۸) لیستی از آثاری است که توسط نویسندگان غیراسماعیلی به رشته تحریر درآمده است.

از ۱۸۸ نسخه خطی که در کتاب حاضر معرفی شده چند عنوان به زبان گجراتی وجود دارد که به خط عربی نوشته شده است. تعداد زیادی از نسخه‌های خطی (ش ۱-۱۷۸، ص ۳-۱۲۹) کتابهایی هستند که توسط نویسندگان اسماعیلی در موضوعات مربوط به اسماعیلیه در کشورهای یمن، جنوب آسیا و سوریه به رشته تحریر درآمده است. قدیمی‌ترین کتاب خطی در این مجموعه نسخه‌ای مذهب از رسائل اخوان الصفا به تاریخ ۹۵۳ ق / ۱۵۴۶ م (ش ۱۰۴۰/۴۴، ص ۲۸-۲۹) است. و نسخه دیگری که از لحاظ متن و نسخه‌شناسی حائز اهمیت است لب‌اللباب و نورالالباب (ش ۹۲۶/۹۵، ص. ۶۰) از علی شاهجهانپوری (متوفای ۱۲۷۱ ق) است که شاید بتوان آنرا قدیمی‌ترین کتابی دانست که در زمان حیات نویسنده کتابت شده است. اکثر این نسخه‌های خطی در قرن نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم در هند و بخصوص گجرات هند در موضوع عقاید عمومی اسماعیلیان به یک نوع زبان گجراتی آمیخته به عربی و به خط عربی نوشته شده است. این متون گواهی بر غنا و تنوع تفکرات مذهبی اسماعیلیان است و موضوعات متنوع عمومی و عامه‌پسند و موضوعات غامض و پیچیده در رابطه با عقاید دینی، فقه، تاریخ، عقاید مذهبی اسماعیلیان و فلسفه مربوط به آنان و همچنین کتابهایی درباره تاویل یا تفاسیر پیچیده که حاکی از عقاید اسماعیلیان است را دربردارد. اغلب نویسندگان، مربوط به دوره‌های فاطمی هستند از جمله ابویعقوب سجستانی، قدی نومان، جعفر بن منصور یمنی، حمیدالدین کرمانی و موید فی‌الدین شیرازی که آثارشان در این فهرست موجود است. همچنین آثار متعددی

نمایه الفبایی مفصل از اسامی و عناوین (ص. ۱۴۸-۱۷۰) به علاوه ۲۱ تصویر از نسخه‌های معرفی شده است.

مؤسسه مطالعات اسماعیلی با مجموعه بی‌نظیری از نسخ خطی که در خود جای داده است بعنوان یک مرکز معتبر جهانی رو به رشد است. این مؤسسه مجموعه نسخ خطی خود را به راحتی در اختیار محققان قرار می‌دهد و از آنان حمایت می‌کند. دکتر کورتس مؤلف فهرست حاضر، با دقت و وسواس تمام به فهرست‌نویسی نسخ خطی این مؤسسه پرداخته و اطلاعات نسخه‌شناسی بسیار مفید و ارزشمندی از کتابهای موجود در مؤسسه مطالعات اسماعیلی را با توجه به رعایت استانداردهای جهانی در اختیار محققان قرار داده است. "

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ - اسماعیلیه: مجموعه مقالات (قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۸۱)، ص ۲۴-۳۰
- 2- W. Ivanow
- 3- A Guide to Ismaili Literature, London, 1933.
- 4- Ismaili Literature: A Bibliographical Survey, Tehran, 1963.
- 5- I. K. Poonawala's
- 6- Biobibliography of Ismaili Literature, Malibu, Calif., 1977.
- 7- Delia Cortese.
- 8- Adam Gacek.
- 9- Catalogue of Arabic Manuscripts in the Library of the Institute of Ismaili Studies, London, 1984-5, 2 Vols.
- ۱۰ - فرهاد دفتری، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه فریدون بدره‌ای (تهران: فرزانه روز، ۱۳۷۶)، ص ۲۹۸.
- 11- Farhad Daftary, "On Ismaili and Other Arabic Manuscripts: A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Library of the Institute of Ismaili Studies", Journal of Semitic Studies, Vol.47, Issue 1, (Spring 2002): pp. 164-166

از داعیان و نویسندگان مستعلوی - طیبی از یمن در این فهرست وجود دارد که در بردارنده اطلاعاتی پیرامون سنت‌های رایج دوره اسماعیلیون فاطمی است. در مورد اخیر باید از نویسندگانی چون سلطان الخطاب، ابراهیم بن حسین حمیدی، حاتم بن ابراهیم حمیدی، علی بن محمد بن ولید، علی بن حنظل و مهمترین آنان داعی مطلق ادریس (متوفی ۸۷۲ ق) است که ریاست دعوت طیبی را در قرن نهم برعهده داشت. وی سه اثر تاریخی عظیم تالیف کرد که حکایت از حوادث و رویدادهای تاریخی اسماعیلیان دارد. در این فهرست همچنین تعدادی از آثار بهره‌های داودی مثل حسن بن نوح بهروچی (متوفای

۹۳۹ ق) و امین جی جلال (متوفای ۱۰۱۰ ق)، از فقهای نامدار اسماعیلی، دیده می‌شود. نویسندگان حاضر در راه حفظ بخش عمده‌ای از میراث ادبی اسماعیلیان از جمله آثار کلاسیک عهد فاطمیان و رسالاتی که داعیان یمنی نوشته‌اند، خدمت یگانه‌ای به اسماعیلیه کرده‌اند. نسخ خطی اسماعیلی که از یمن به هند منتقل شدند در آنجا توسط بهره‌های اسماعیلی گجرات مجدداً نسخه‌برداری شدند که تعداد کمی از این نسخه‌ها در این فهرست توصیف شده است. " بررسی آثار بهره‌های داودی نشانگر جریان فکری جامعه اسماعیلیان در جنوب آسیا است.

نسخه‌های خطی توصیف شده در این فهرست شامل ۱۳ اثر با مؤلفان ناشناس (ش. ۱۴۰-۱۵۳، ص. ۸۶-۹۳) و ۲۵ مجموعه آثار (ش. ۱۵۴-۷۸، ص ۹۴-۱۲۹) است. نقطه قوت فهرست دکتر کورتس در مجموعه کوچکی از منابع خطی بسیار نادری از اسماعیلیان نزاری سوریه است (ش ۱۱۷، ۱۳۹، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۷۱، ۱۷۶ و غیره). این مجموعه قبلاً در تملک مصطفی غالب (۱۹۲۳-۱۹۸۱ م)، از نزاریان برجسته سوریه، بوده که به جهت ارائه اطلاعات موثق از ادبیات و تفکرات نزاریان سوریه که تاکنون در پرده ابهام بوده، اهمیت دارد. در بخش پایانی فهرست نه عنوان که متعلق به آثار غیر اسماعیلی می‌باشد (ص. ۱۳۳-۱۴۳) توصیف شده است که از میان این نسخه‌ها، می‌توان به نسخه‌ای مربوط به قرن دوازدهم در رابطه با عقاید ضد دینی (ش. ۱۸۱) اشاره نمود و یک کتاب قدیمی از خواجه نصیرالدین طوسی به نام شرح‌الاشارات (ش. ۱۸۶) که در سال ۷۲۸ ق استنساخ شده است. این فهرست دارای دو

